

Klaus von Krosigk, Martin Baumann, Rolf Kirsch

Związek Krajowych Konserwatorów Zabytków Niemiec

Krajowy Urząd Zabytków w Berlinie

Renata Stachańczyk

tłumaczenie i redakcja polska

ALEJE JAKO PRZEDMIOT DZIAŁAŃ KONSERWATORSKICH. OCHRONA, ZACHOWANIE I ODNAWIANIE*

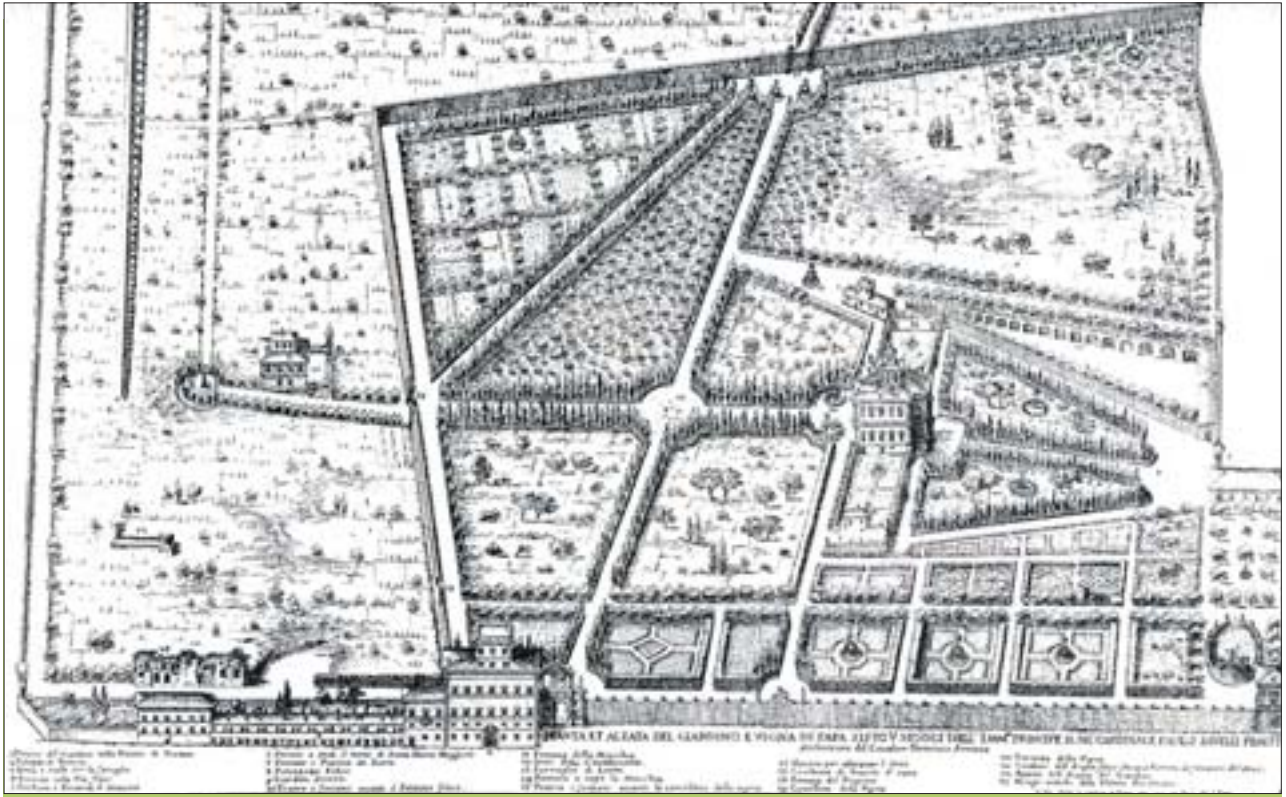

1. Aleja w założeniu parkowym Bothmer. Fot. H. Sietz.

1. Alley at the Bothmer Park. Photo: H. Sietz.

Ochrona i konserwacja świadectw sztuki budowlanej jest uznawana od XIX w. za obowiązek społeczny. Zrozumienie dla potrzeby zachowania historycznych wnętrz ogrodowych pojawiało się jednak znacznie później. Zapoczątkowało go rosnące w początkach XX w., m.in. w związku z ruchami ochrony przyrody i ruchami krajoznawczymi, zainteresowanie początkowo przede wszystkim barokowymi założeniami ogrodowymi.

Dopiero obchody Europejskiego Roku Ochrony Zabytków w 1975 r. i zorganizowane wówczas pod patronatem ICOMOS-IFLA międzynarodowe sympozjum pn. „Historyczne ogrody i założenia” w Schwetzingen, przynajmniej fachowcom i miłośnikom zabytków uświadomiło, że historyczne ogrody w takim samym stopniu, jak dzieła historii budowlanej i sztuki, należą do niezbywalnego kulturowego dziedzictwa Europy i świata.

2. Ogrody Villi Montalto w Rzymie. Założone w końcu XVI w. przez Domenico Fontanę dla papieża Syxtusa V, sztych G. B. Faldy ok. 1670 r. Wczesny przykład systematycznego zastosowania alei jako elementu kompozycyjnego. Zastosowanie układu krzyżowego i trójpromienistego (*patte d'oie* lub „gęsia stopka”).

2. Villa Montalto in Rome, established at the end of the 16th century by Domenico Fontana for Pope Sixtus V, engraving by G. B. Falda, about 1670. An early example of a systematic application of the alley as a composition element. The use of the cross and tri-radial pattern (*patte d'oie* or “goose foot”).

W latach 70. i 80. ochrona historycznych ogrodów i terenów zielonych została w końcu ujęta w niemieckich ustawach o ochronie zabytków. Tym samym stworzone zostały długo oczekiwane podstawy dla generalnego przeorientowania, jak również instytucjonalizacji ochrony zabytków ogrodowych w urzędach konserwatorskich. Wzorem tego postępowania było powstanie w 1975 r., na mocy ustawy o ochronie zabytków, Wydziału Historycznych Założeń Parkowych i Ogrodowych w Instytucie Ochrony Zabytków i w jego oddziałach, którego celem była ochrona zabytków ogrodowych w dawnym NRD.

8 kwietnia 1992 r. w Berlinie została utworzona Grupa Robocza Konserwatorów Ogrodów Historycznych przy Związku Krajowych Konserwatorów Niemiec. Grono fachowców w 1993 r., w jednym z pierwszych dokumentów programowych, zdefiniowało ochronę zabytków ogrodowych jako podstawowe zadanie Krajowych Urzędów Konserwatorskich. Ochrona miała obejmować takie czynności, jak: inwentaryzacja zabytków ogrodowych, ich ocena, prowadzenie badań naukowych, dokumentowanie i publikowanie, jak również doradztwo konserwatorskie, dotyczące konkretnych obiektów.

Ogród historyczny jest kompozycją architektoniczną, której materiał podstawowy stanowi roślinność, a więc materiał żywy, podlegający niszczeniu i odrodzeniu, jak określono to w art. 2 uchwalonej w 1981 r. przez Międzynarodowy Komitet ICOMOS-IFLA „Karty Florenckiej”. Dlatego też pogłębienie analizy materiału roślinnego w zabytkowych ogrodach należy do zadań Grupy Roboczej Konserwatorów Ogrodów Historycznych. Szczęólnego znaczenia nabiera temat alei, któremu poświęcona jest niniejsza publikacja.

Aleje od wieków należą do klasycznych elementów ukształtowania i wyposażenia przestrzeni otwartych, jak również krajobrazu kulturowego i przestrzeni miejskiej. A jednak problematyka ich zachowania, a w szczególności pielęgnacji z poszanowaniem zasad konserwatorskich, jest stosunkowo nowym tematem. W ostatnich dwudziestu latach w ogrodach regularnych poświęcano znacznie mniej zainteresowania alejom i boskietom, niż parterom haftowym. Aleje, zachowane do dziś w dużej różnorodności form, wymagają również intensywnej uwagi konserwatorskiej. Prowadzone badania udowodniły, że wielość postaci i układów alei jest ważną, stałą cechą kształtowania ogrodów i wnętrz ogrodowych.

Jak wyraźnie dowiedzie niniejsze opracowanie, w konserwacji alei nie ma ogólnie obowiązujących reguł. Każdy przypadek wymaga starannej oceny i określenia kryteriów postępowania. Spektrum możliwości konserwatorskich jest przy tym bardzo szerokie – od zachowania pojedynczych drzew, do całkowitego odnowienia alei, co jest możliwe tylko w sytuacjach wyjątkowych.

Publikacja ta ma służyć pomocą konserwatorom, których praca wymaga ciągłego poszerzania wiedzy zarówno w teorii, jak i praktyce. Skierowana jest również do tych osób, pod których opieką znajdują się historyczne aleje. Są to przede wszystkim pracownicy zarządów ogrodów i nieruchomości, samodzielne zakłady konserwacji często dysponujące dobrze wykształconym personelem, urzędy, jak również prywatni właściciele ogrodów i parków.

Pochodzący z poł. XIX w. „Dekret o alejach”¹, bardzo wyraźnie pokazuje, że ochrona, zachowanie i pielęgnacja licznych w Prusach dróg ujętych w aleje i obsadzonych drzewami była ważnym celem państwowym. Na przykładzie dekretu o alejach widać także wyraźnie, że już wcześniej uświadomiono sobie dobroczynne oddziaływanie alei, a praktyczne zabiegi związane z ochroną ich wartości krajobrazowo-

estetycznych i kulturowo-historycznych znacznie wyprzedziły wszelkie rozważania konserwatorskie.

Mimo tego, że aleje – uznawane często za przyczynę wypadków samochodowych – są obecnie nieustannie krytykowane, można sądzić, iż staną się w przyszłości jeszcze ważniejszym zadaniem władz konserwatorskich. Konserwatorzy energicznie sprzeciwiają się wycinkom alei, co pozornie wydaje się koniecznością w trakcie budowy dróg i ich poszerzania. Niech królewski dekret, który w XIX i pocz. XX w. zapobiegł najgorszemu, będzie także wskazówką dla wieku XXI.

I. Typy, formy i funkcje alei

Definicja i rys historyczny

Pod pojęciem „aleja” rozumie się dzisiaj dwa albo więcej rzędy drzew przebiegające równolegle wzdłuż ulic i dróg (Kunst-Brockhaus)². Z tym pojęciem połączone są niekiedy dalsze kryteria: jednorodność gatunkowa drzew, jednorodność postaci (pojedyncze drzewa albo rosną swobodnie, albo posiadają taką samą, ukształtowaną przez cięcia formę, ten sam wiek), jednolite odstępy pomiędzy drzewami w rzędzie, prosty przebieg, określony cel (Bührle)³.

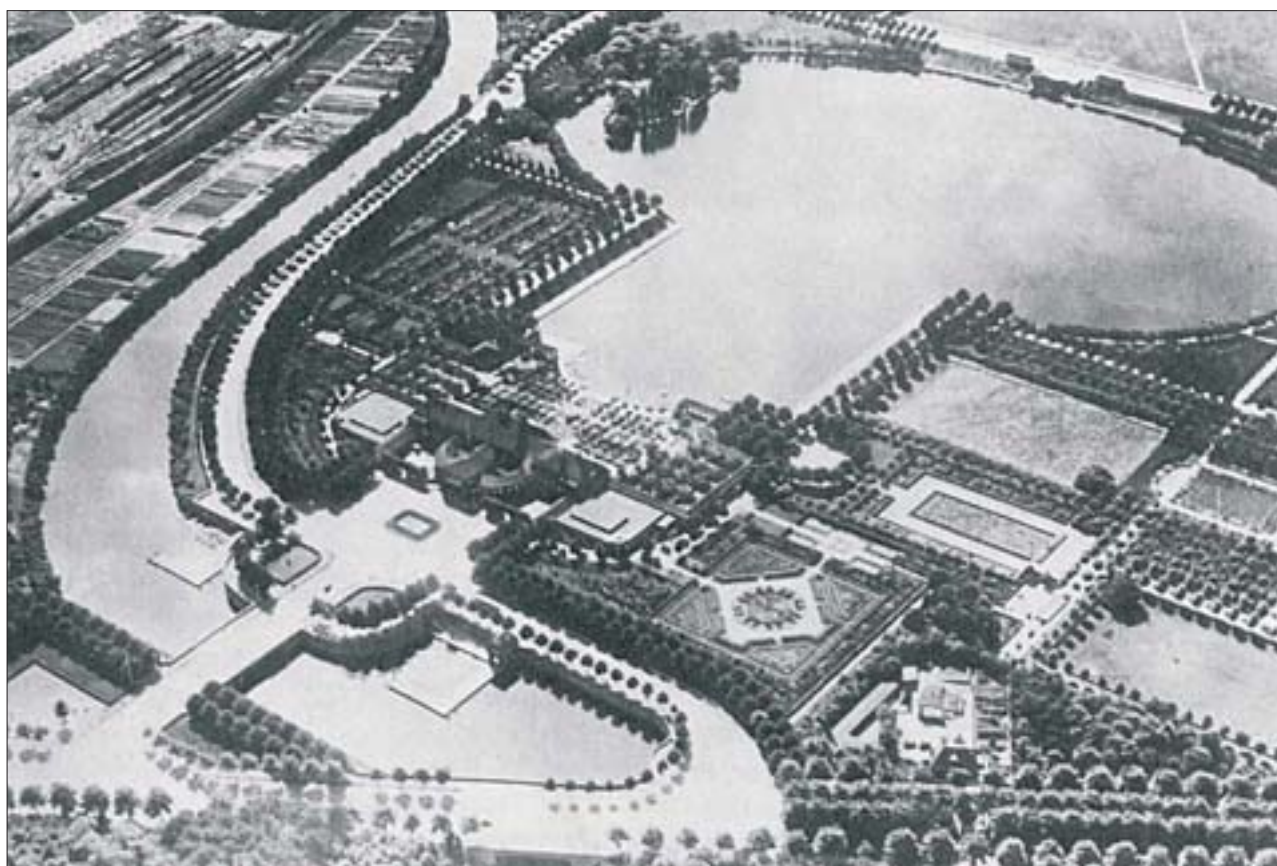
3. Villa Montalto, wejście główne, obsadzenie z cyprysów (wg. Perciera et Fontaine).

3. Villa Montalto, main entrance, cypresses (acc. to Percier et Fontaine).

Tym samym jednak pojęcie to bardzo się zawęża. Ze względu na różnorodność postaci alei zaakceptować można tylko dość szeroką, ogólną definicję „Kunst-Brockhausu”, rozszerzoną o żywopłot jako alternatywę dla szpaleru drzew. W dawnym znaczeniu była rozumiana jeszcze szerzej. „Allée” (czyli „droga”, później przełożona na „aleja”) pochodzi od francuskiego „aller” (czyli „iść”) i jeszcze u Dezalliera d'Argenville'a⁴, znakomitego francuskiego teoretyka ogrodów XVIII stulecia, oznaczała dość ogólnie drogę w ogrodzie lub parku z towarzyszącą roślinnością. Tak więc wycięty w lesie dukt może być także nazywany przez niego aleją.

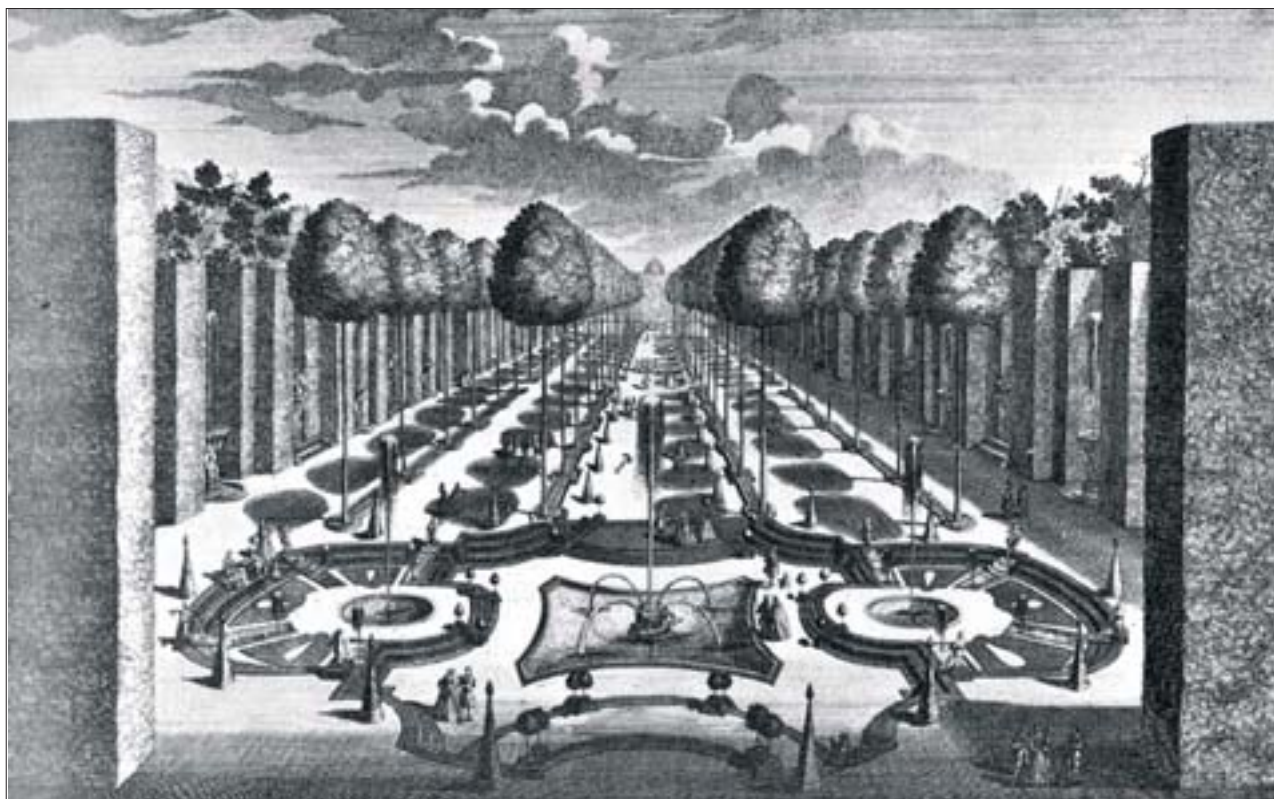
Pojęcie alei było znane już dawnym Egipcjanom; także w greckim i rzymskim antyku (Tuscum Pliniusza Młodszego) znaleźć można odpowiednie przykłady. Aleja czasów nowożytnych rozpoczęła swoją karierę w czasach włoskiego renesansu. Za najwcześniejszy przykład uważana jest Villa Quaracchi koło Florencji (1459), gdzie aleja została już zastosowana jako element kształtujący przestrzeń. Bardzo wyraziste było użycie alei jako środka artystycznego o charakterze reprezentacyjnym w końcu XVI w.,

w założeniach Villa Montalto w Rzymie z charakterystycznym trójpromienistym układem alei cyprysowych (il. 2 i 3). We Włoszech traktowano aleję również jako element łączący części założenia o różnym sposobie użytkowania (np. Villa Aldobrandini, Frascati). Stosowanie alei osiągnęło apogeum w sztuce ogrodowej baroku, zdominowanej przez Francję, zwłaszcza przez Le Notre'a i jego główne dzieło Wersal (il. 6). Użyty przez Le Notre'a już w jego wczesnym dziele Vaux-le-Vicomte genialny chwyt polegał na odwróceniu trójpromienistego układu alei z ogrodów włoskich, w taki sposób, aby promienie rozchodziły się od pałacu obejmując wnętrze ogrodowe. Takie układy, dominujące w krajobrazie, symbolizowały ideę państwa absolutystycznego. Perspektywiczne, dynamiczne oddziaływanie alei odpowiadało charakterystycznej dla baroku potrzebie reprezentacji. Istotną ich cechą w tym okresie było ukierunkowanie na punkt widokowy (*point de vue*). O ile w czasach Ludwika XIV ze splendorem wiązały się szerokie, otwarte aleje, to w XVIII w. dał się zauważyć wzrost upodobania do intymności alei zamkniętych.

4. Park miejski w Hamburgu. Aleje i szpalery drzew są dominującym elementem kompozycji wielu miejskich założeń parkowych w początkach XX w.

4. Town park in Hamburg. Alleys and rows of trees were a dominating element in the composition of many town parks at the beginning of the 20th century.

5. Mainz, Favorite. Wielka promenada. Sztych Salomona Kleinera, 1726. Otwarta aleja podwójna z towarzyszącymi jej ścianami żywopłotów, formowanymi koronami drzew, wyidealizowany widok ilustruje dobrze poprzez przesadne wysmuklanie drzew zamierzone działanie perspektywiczne.

5. Mainz, Favorit. Grand promenade, etching by Salomon Kleiner, 1726. An open double alley with accompanying hedge walls and shaped tree heads; the idealised view illustrates the intended perspective by an exaggerated slimming of the trees.

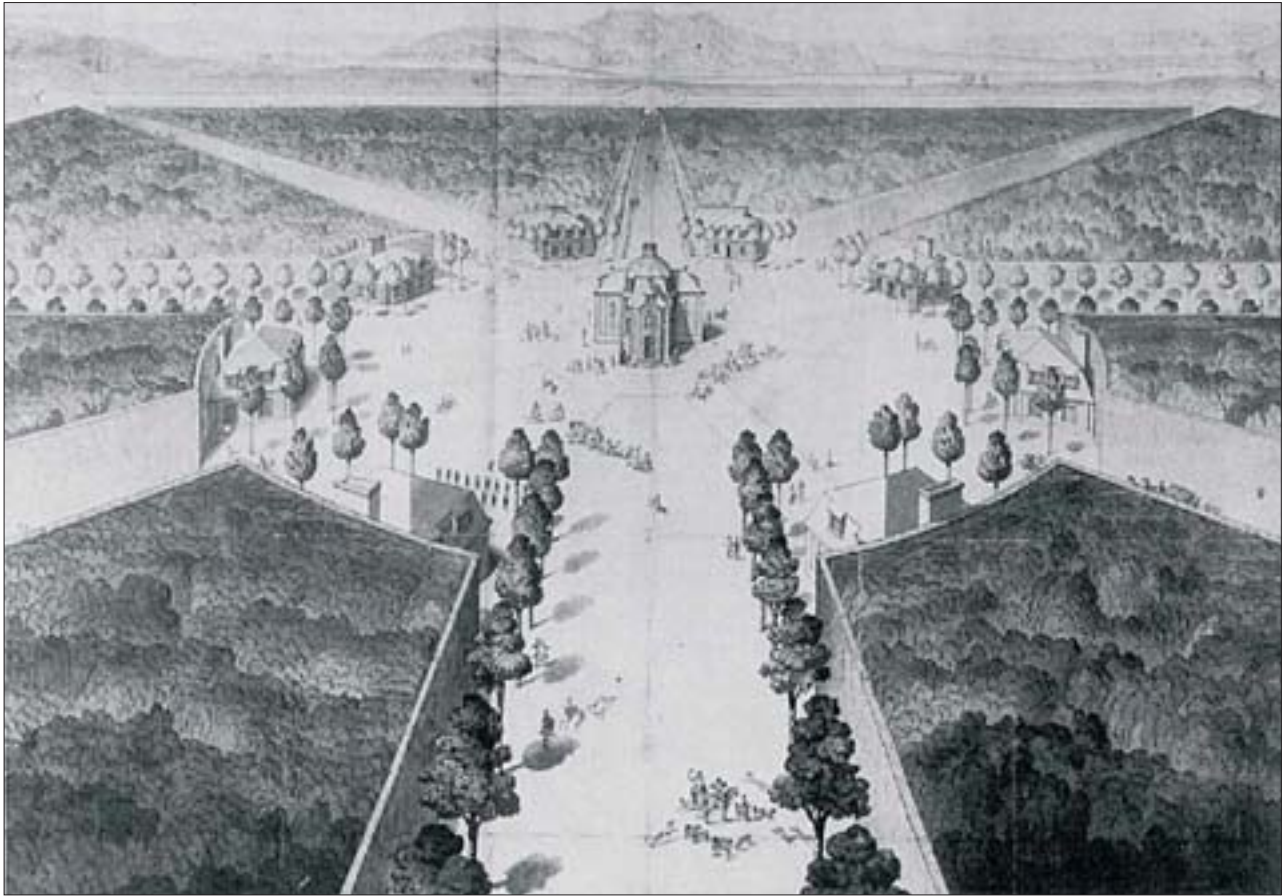
W okresie baroku przybyło także alei nie związanych z ogrodem. Z czasem stawały się samodzielnym elementem kompozycyjnym, porządkującym przestrzeń na peryferiach miast, np. aleje w obrębie dawnych obwałowań, jak paryskie bulwary z czasów Ludwika XIV, czy reprezentacyjne połączenia między letnią rezydencją a miastem, jak Herrenhäuser Allee w Hanowerze. Około poł. XVIII w. aleje na przedmieściach albo na obwałowaniach były powszechnym wyposażeniem miast niemieckich.

Już w 1580 r. saski elektor August I nakazał obsadzić drzewami owocowymi, na wzór holenderski, wszystkie drogi prowadzące do Drezna. W Holandii aleje i szpalery towarzyszące drogom i kanałom w otwartym krajobrazie sadzono ze względu na ochronę przed wiatrem, w celu ocieniania terenu i upiększania krajobrazu. Wczesnym i znaczącym niemieckim przykładem postępowego kształtowania krajobrazu w czasach baroku za pomocą systemu alei jest Kleve, miasto rezydencjonalne księcia Johanna Moritza von Nassau-Siegen (I poł. XVII w.). W XVIII i XIX w. rozpowszechniły się w Niemczech trakty obsadzone drzewami.

Nasadenia drzew przy ulicach i placach w obrębie miast zyskały na znaczeniu w XVIII w. W na-

stępnym wieku aleje stały się często spotykanym elementem kompozycyjnym w miastach.

Aleja, szczególnie w formie ciętej, była – co prawda – zaprzeczeniem idei natury i swobody propagowanej przez teoretyków ogrodów krajobrazowych w XVIII i pocz. XIX w., nie wyszła jednak z mody w okresie dominacji ich działalności. Do celów specjalnych (publiczne promenady, parki uzdrowiskowe) była nawet polecana przez wiodącego niemieckiego teoretyka ogrodów krajobrazowych XVIII w., Christiana Caya Lorenza Hirschfelda. Friedrich Ludwig von Sckell, ten jeden z ważniejszych protagonistów ogrodów krajobrazowych w Niemczech, w swoim dziele „Beiträge zur bildenden Gartenkunst” („Przyczynki do pięknej sztuki ogrodowej”, 1818)⁵, zajmował się dość szczegółowo aleją i podkreślał jej szczególną przydatność, dzięki „nienaturalnemu” obsadzeniu, dla reprezentacyjnych podjazdów do pałacu. Zachowując aleje w nowoczesnym ogrodzie krajobrazowym zalecał maskowanie ich regularności nasadzeniami, względnie przerwanie alei dla zniesienia jej działania rozdzielającego. Przy przekształcaniu ogrodów barokowych w stylu krajobrazowym nierzadko zachowywano aleje (por. np. przekształcenie Nymphenburga przez Sckella).

6. Pałac myśliwski Clemenserth, widok ogólny z lotu ptaka, kolorowany rysunek piórkiem J.C. Schlauna, ok. 1740. Przykład układu gwiazdzystego alei.
 6. The Clemenserth Hunting Lodge, general aerial view, colour drawing by J. C. Schlaun, about 1740. An example of a stellar pattern of alleys.

Peter Joseph Lenné i książę Hermann Pückler uznawali aleje także za wartościowy element kompozycyjny, spełniający określone zadania. Lenné nazywał je publicznymi promenadami i ogrodami ludowymi, a Pückler ulicami (*Avenuen*) wielkich pałaców i traktami. Podobnie wypowiadał się Eduard Petzold w dziele „Die Landschaftsgärtnerei” („Ogrodnictwo krajobrazowe”)⁶, opartym na zasadach Humphrey'a Reptona. Uważał wprawdzie aleje w krajobrazowym założeniu ogrodowym w „nowoczesnym stylu” za niemal bez wyjątku zupełnie niedopuszczalne, widział jednak dla nich uzasadnienie, gdy spełniały rolę alei prowadzących do znaczących pałaców, promenad, ozdoby ogrodów ludowych, wiązały miasta rezydencjonalne z przedmieściami i otaczały trakty. Guster Meyer, autor popularnej publikacji „Lehrbuch der Schönen Gartenkunst” („Podręcznik pięknej sztuki ogrodowej”)⁷, odwołał się również do alei jako elementu kompozycyjnego, także w powiązaniu z partiami krajobrazowymi w obrębie parków ludowych, czego przykładem był projekt dla Bürgerpark w Bremie. Reptonowska zasada strefowania, która wywarła wpływ na Pücklera, Lenné, Petzolda, Meyera, Jägera i innych

niemieckich artystów ogrodowych XIX w., zakładała kontrast pomiędzy partiami założonymi regularnie (często umieszczonymi w pobliżu budynku) i partiami ukształtowanymi krajobrazowo w obrębie jednego założenia. Otwierала nowe możliwości zastosowania alei.

Jeszcze większe znaczenie miały aleje w Niemczech w czasie stosowania nowej architektonicznej sztuki ogrodowej w początkach XX w. (Euche, Migge, Maasz, Roselius, Gildmeister i inni)⁸ (il. 4). Renesans przeżyła nawet aleja o świadomie zbyt gęstym obsadzeniu dla uzyskania efektu zamkniętego sklepienia i w części mocno cięta, występująca w obrębie miasta lub w jego pobliżu. Aleja zachowała się do czasów obecnych jako ulubiony środek kształtowania przestrzeni otwartej i zurbanizowanej.

Typologia alei

Aleje różnicują się ze względu na miejsce występowania, rzut poziomy, pionowy, rodzaj nawierzchni drogi, użyte gatunki drzew i cel, jakiemu mają służyć. Przyniesione dalej wyliczenie służy ukazaniu różnorodności występujących form, dzięki przedstawieniu ich najważniejszych cech charakterystycznych.

7. Wersal, widok ogólny, obraz olejny Pierre'a Patela, 1688.

7. The Versailles, general view, oil painting by Pierre Patel, 1688.

Miejsce występowania:

- obręb ogrodu,
- połączenie między oddzielnymi ogrodami, względnie częściami ogrodu,
- przedłużenie ogrodu,
- obręb obwodu leśnego (np. zwierzyniec),
- aleja dojazdowa do dominanty architektonicznej albo miejsca, np. dojazd do pałacu, wiejskiej posiadłości, willi,
- połączenie miasta rezydencjonalnego i pałacu z siedzibą główną i podmiejską, itd.,
- teren miasta i miejscowości: aleje towarzyszące ulicom, otaczające place, występujące w publicznych założeniach zieleni takich, jak parki ludowe, promenady na wałach, tereny sportowe, cmentarze,
- usytuowanie wzdłuż traktów, dróg o znaczeniu wojskowym,
- usytuowanie wzdłuż kanałów.

Rzut poziomy:

Ilość rzędów drzew:

- aleja dwurzędowa (*allée simple*, aleja prosta),
- aleja trójrzędowa,
- aleja czterorzędowa (*allée double*, aleja podwójna)

niekiedy z szerszą drogą główną pośrodku oraz węższymi bocznymi. Aleja główna jest przy tym często aleją otwartą; aleje boczne (kontraleje) są równocześnie często wykształcone jako zamknięte. Jest jednak także przypadek odwrotny, jak również aleje czterorzędowe, składające się z trzech otwartych alei. Zgodnie z barokową teorią ogrodów (Boyceau de Beranderie, d'Aviler, Dezallier d'Argenville) aleja główna powinna być mniej więcej dwukrotnie szersza niż aleje boczne.

- aleje z więcej niż czterema rzędami drzew; dość często występowały sześciorzędowe aleje, jak np. berlińska Linden, założona w 2 poł. XVII w. jako sześciorzędowa, jednak już w 1785 roku zredukowana o dwa rzędy.

Aleje otwarte i zamknięte⁹

Aleja otwarta (*allée découverte*) ma na ogół szeroki odstęp między rzędami. Widoczność „pasma nieba” w wybranych miejscach zapewnia prześwietlenie koron. Aleje główne w ogrodach barokowych, z reguły otwarte, miały przede wszystkim charakter reprezentacyjny. Aleja zamknięta (*allée couverte*), w której korony drzew stykają się ze sobą tworząc cienisty dach, ma często węższy odstęp między rzędami. Nierzadko korony drzew są formowane poprzez ciecicia na kształt

wydłużonej skrzyni¹⁰, co oglądane z dołu przypomina sklepienie. Ich boki bywają dodatkowo zamknięte żywopłotem lub drewnianym trejażem. Według Dezalliera może występować też jako aleja czysto żywopłotowa. W baroku aleję zamkniętą umieszczano często na obrzeżach ogrodu.

Odstęp drzew w rzędzie

Odstępy między drzewami w rzędzie mogą być albo większe, albo mniejsze, w zależności od oczekiwanego efektu i wymagań wybranego gatunku. W przypadku, gdy celem jest uzyskanie koron pojedynczych, czy to ciętych, czy naturalnych, odstęp jest przeważnie o wiele większy niż w alejach, w których korony tworzą razem ciągłe formy architektoniczne (forma skrzyni, wysoki żywopłot). Hugo Koch¹¹ wymienia jako zwyczajowo stosowaną miarę w przypadku historycznych alei lipowych i wiązowych 3-4 m, w przypadku alei kasztanowych 4-5 m, platanowych – jeszcze nieco większą. Odstępy dobiera się często tak, żeby drzewa w obu rzędach rosły parami naprzeciwległe, ale spotkać można również aleje z przesuniętym rozmieszczeniem drzew – naprzemiennie).

Typy alei według ich przebiegu

Poza najczęstszą formą alei o przebiegu prostym albo zbliżonym do prostego, występują także aleje w formie łuku, okręgu, wielokrotnie łamane i nieregularne, dostosowane do topografii terenu. Z okresu przejściowego, pomiędzy ogrodem formalnym a krajobrazowym, znane są również aleje kręte.

Układy alei

- krzyżowy,
- wachlarzowy, trópromienisty (*patte d'oie*, czyli „gęsia stopka”),
- gwiazdzisty (*étoile*), forma wywodząca się ze zwierzyńca (znane niemieckie przykłady to m.in. berliński Tiergarten, Karlsruhe, Clemenswerth (il. 6),
- złożony układ alei, np. Wersal (il. 7).

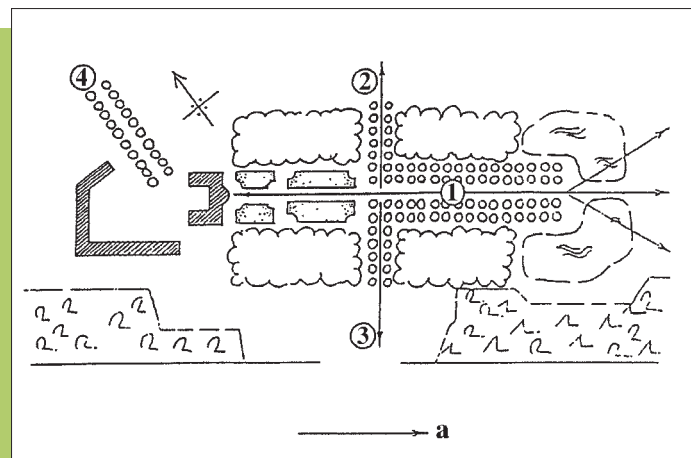
Rzut pionowy

Aleje o formie naturalnej.

Rzut pionowy alei określa naturalny pokrój drzew.

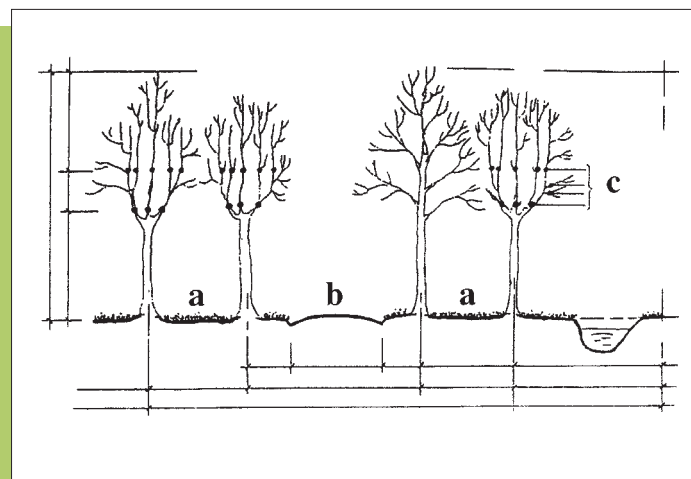
Aleje cięte i formowane

- aleja ogławiana (często spotykana przy drogach wiejskich w Mark Brandenburgii),
- cięte pojedyncze korony: kula (np. *Sans-souci*), stożek, kostka; stosowano także różnorodne formy cięć w obrębie jednej alei,

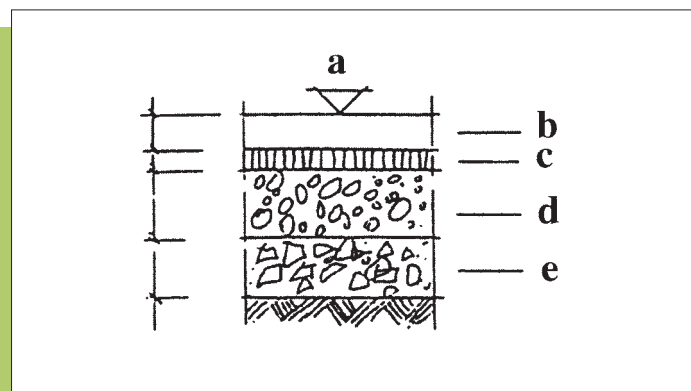
8a. Plan przeglądowy: 1. aleja główna, 2, 3. aleja poprzeczna, 4. aleja dojazdowa, a. powiązanie widokowe.

8a. Surveying plan: 1. main alley, 2,3. cross alley, 4. approach alley, a. vistas

8b. Rzut pionowy: a. trawnik, b. droga, c. miejsce starożytnego cięcia.

8b. Cross-section: a. lawn, b. road, c. mark of an old cutting back.

8c. Przekrój drogi: a. teren, b. trawnik, c. nawierzchnia, d. warstwa nośna (żwir), e. gruz budowlany.

8c. Cross-section: a. terrain, b. lawn, c. surface, d. layer (gravel), e. construction rubble.

- cięta w całości: forma skrzyni, wysoki żywopłot, (np. Herrenhausen), z dołu przypominająca sklepienie,
- forma specjalna: najczęściej spotykana jest aleja wachlarzowa (np. Benrath). Korony drzew alejowych są tak uformowane, że główne konary wyrastają promieniście i tworzą płaski wachlarz, ułożony równoległe do osi alei. Poza tym istnieją rzadsze formy specjalne, jak np. aleje prowadzone w formie girland, których przykładem jest opisana przez Detlefa Karga¹² aleja festonowa przy pałacu Bothmer w Klütz.

Aleja z dodatkowym żywopłotem

Boki alei bywają niekiedy zamknięte żywopłotem. Dezallier wyróżnia dwa rodzaje dodatkowych żywopłotów: niskie – *parapettes* (parapety) oraz o wysokości przewyższającej człowieka – *évantails* (parawany) i *rideaux* (kurtyny).

Dobór gatunkowy

Zdumiewająco dużo gatunków znajdowało i znajduje zastosowanie jako drzewa alejowe. Niektóre jednak gatunki szczególnie nadają się do tego celu (lipy, wiązy, kasztanowce) ze względu na piękno i regularność wzrostu, silne zacielenie albo dobrą przydatność do formowania. Upodobanie do alei w okresie baroku tłumaczy się faktem, że drzewo dzięki formie wzrostu jest architektonicznie najpełniej oddziaływującym dziełem flory (Fink)¹³ (por. il. 4). Inne drzewa alejowe to: platan, buk, grab, dąb, topola, świerk, klon, brzoza, cis, morwa, cyprys, niektóre drzewa owocowe i in.

Aleje powstawały z jednego lub wielu gatunków drzew:

- *Regularna zmienność dwóch gatunków* tworzona była z drzew o kontrastującym pokroju albo/i zróżnicowanej barwie ulistnienia. Kontrast wzmocniono dzięki cięciu formującemu. Dobrymi tego przykładami są ogród pałacu Lichtensteinów w Wiedniu, gdzie w alei rosną na przemian z kasztanowce i jodły¹⁴, aleja lipowo-swierkowa w Rheinsbergu czy świerkowo-jarzębinowa w Schiernsee.
- *Złożona regularna zmienność* występuje np. w Charlottenburgu, gdzie w zmiennym rytmie pojawiają się cis – lipa – kasztanowiec – cis¹⁵.
- *Nieregularna zmienność* – aleja mieszana, przykładem jest np. wielka aleja w Emkendorf złożona z lip, kasztanowców i klonów.

Nawierzchnia drogi

Na nawierzchnie dróg w alejach stosuje się różne materiały. Oprócz nawierzchni przepuszczalnych (trawnik, piasek, żwir, itd.), wykorzystywane są nawierzchnie twarde (np. bruk). W okresie baroku dwoma zasadniczymi typami były: aleja zielona (*allée verte*, czyli trawiasta) i biała aleja (*allée blanche*, czyli z nawierzchnią z drobnego białego piasku).

9. Ogłowiona aleja lipowa z ogrodu pałacowego Hohenstein w Coburg. Po silnym przycięciu ponownie tworzą się korony.

9. Pruned linden alley at the Hohenstein palace garden in Coburg. Intense pruning leads to the re-creation of heads.

Funkcja

- ozdobna,
- ocieniająca,
- komunikacyjna: przeznaczona dla różnych rodzajów komunikacji (przejazd samochodem, jazda konna, aleja piesza), o charakterze wyprowadzającym, łączącym, doprowadzającym,
- kompozycyjna, związana z kształtowaniem przestrzeni, tzn. rozdzielająca, ramująca, tworząca perspektywę, itp. (por. il. 5),
- społeczna: reprezentacyjna (przede wszystkim w baroku), miejsce gier (kręgle) i spotkań towarzyskich (kurorty, parki ludowe w XIX i XX w.),
- funkcja higieniczna i socjalno-higieniczna, głównie w przypadku alei w miastach: poprawa klimatu miejskiego, teren wypoczynkowy,
- nośnik znaczeń: przede wszystkim w baroku aleja pełniła funkcję symboliczną, od czasu Ludwika XIV była rozumiana jako symbol władzy absolutystycznej.

II. Metodyka opisywania i oceny

Sformułowanie wytycznych konserwatorskich do postępowania z alejami, ustalenia rodzaju i zakresu wynikających z tego zabiegów wymaga obszernej wiedzy i przygotowania¹⁶. Przygotowanie to sprowadza się do opisywania stanu istniejącego, analizy i oceny substancji zabytkowej.

Opis stanu istniejącego i dokumentacja

Sporządzanie rzutu poziomego

Przy opisywaniu alei przedstawia się stan istniejący w formie rysunków. Za pomocą planu przeglądowego całego założenia w skali 1:2000 dają się przedstawić zależności kompozycyjne, powiązania widokowe i położenie w krajobrazie.

W skali 1:500, a w określonym przypadku w skali większej, dokumentuje się pomiary całej alei z podaniem danych na temat drzewostanu i wszystkich pozostałych detali (drogi, budowle, rowy, nachylenia, rzędne terenu i inne). Na ten plan nanosi się także gatunki drzew, zasięgi koron, karpny, numerację

drzew, średnicę pnia, ocenę ogólnego stanu, wiek i ocenę żywotności.

Przedstawienie rzutu pionowego

Za pomocą rysunków rzutu pionowego przedstawia się charakterystyczne przekroje poprzeczne alei. Pokazują one formy i miejsca cięć drzew, formę i cięcia korony, wysokość drzew z pomiarem odstępów i wysokości, a także profil terenu.

Badania archeologiczno-ogrodowe

Uzupełnieniem stanu przedstawionego w rzucie poziomym i pionowym może być odnaleziona podczas ogrodowych badań archeologicznych i zdokumentowana substancja zabytkowa zachowana pod powierzchnią ziemi. W pierwszym rzędzie przeprowadza się badania w formie przekopów sondażowych (odkrywek) prostopadle do kierunku przebiegu alei. Na podstawie odsłoniętego profilu glebowego można często wyciągnąć wnioski dotyczące dawnego modelowania terenu i późniejszych warstw nasypowych, prowadzenia i szerokości drogi, jak również stosowania materiałów, instalacji lub zaburzeń w gruncie.

10. Aleja Pokoju w Tiergarten wkrótce po odnowieniu w roku 1992. Kilka zachowanych jeszcze starych drzew zostało włączonych w nowe osadzenie jako „drzewa reliktowe”.

10. The "Peace Alley" at Tiergarten soon after restoration in 1992. Several preserved old trees were included as "relics".

Dokumentacja fotograficzna

Dokumentacja fotograficzna jest pomocą w utrzymaniu formy alei na jej całej długości, względnie w poszczególnych częściach. Jej ona szczególnie ważna, gdy należy się spodziewać zmian spowodowanych przez prace pielęgnacyjne i restauracyjne, powiązane z wycinką i nasadzeniami drzew alejowych, albo też innych zabiegów, które mogą wyrzucić wpływ na wygląd całości. Ze względu na bardzo zróżnicowaną formę drzew związaną z porami roku, korzystne jest sporządzanie dokumentacji letniej i zimowej.

Dokumentacja rozwoju historycznego**Kwerenda**

W ramach kwerendy zestawia się odpowiednią literaturę i wszystkie dostępne archiwalia, plany, ikonografię, które zawierają informacje dotyczące danego obiektu opracowania. Jest ono konieczne dla otrzymania możliwie pełnego i szczegółowego przeglądu rozwoju historycznego i zależności.

Chronologiczne podsumowanie informacji źródłowych

Na podstawie źródeł powstaje historia rozwoju założenia. Określone są wszystkie historyczne i kompozycyjne fazy rozwoju z uwzględnieniem wpływu na drzewostan pielęgnacji i użytkowania alei.

Ocena rozwoju historycznego i stanu istniejącego dla sformułowania celów konserwatorskich**Ocena faz rozwoju**

Wartościuje i ocenia się historyczne fazy rozwoju określone w opracowaniu historycznym w zależności od ich znaczenia dla historii sztuki i historii ogrodów.

Analiza stanu zachowania

Analizy stanu zachowania dokonuje się ze względu na przyporządkowanie istniejącej substancji zabytkowej poszczególnym fazom rozwoju. To przyporządkowanie przedstawia się odpowiednimi zapisami na podkładach stanu istniejącego.

Ocena znaczenia w całości założenia

Ocena się również rolę alei jako części założenia, tj. zarówno jej funkcję jako elementu kształtującego przestrzeń, jak i elementu tworzącego jej strukturę.

Opracowanie zadań konserwatorskich

Z wyników oceny stanu istniejącego i oceny poszczególnych faz rozwoju można wyprowadzić cel konserwatorskich działań przy alei.

Plan działania

Na podstawie ustalonych zadań konserwatorskich można stworzyć plan działania. Określone w nim zostaną prace, które należy wykonać w praktyce. Zakres

planu prac przy alejach bywa zróżnicowany – od wymieniania pojedynczych zabiegów, np. przy częściowej pielęgnacji lub przy opracowaniu poszczególnych odcinków, aż do pełnej dokumentacji konserwatorskiej.

III. Wskazania do postępowania z zabytkowymi alejami**Utrzymanie i pielęgnacja alei**

Od lat 70. aleje jako dzieła kompozycji ogrodowych i krajobrazowych podlegają w krajach związkowych Niemiec przepisom konserwatorskim o ochronie zabytków. Dzięki temu zwiększa się opieka naukowa i konserwatorska nad alejami. Praktyczne doświadczenia w utrzymaniu, odnawianiu, jak i ogólnej ich pielęgnacji pokazują wyraźnie, że często zalecana wymiana starych lub już łamiących się alei, nie jest uważana za jedyną stosowaną drogę postępowania. Jest wiele sposobów postępowania z historycznymi alejami. Pełną wymianę nasadzeń alejowych należy uznać za decyzję wyjątkową, wymagającą dokładnego uzasadnienia.

W praktyce konserwatorskiej, jak również w literaturze fachowej, pojawiło się przekonanie, że utrzymanie historycznej substancji jest obowiązkiem. Karg uważa, że związek z oryginałem jest decydującym kryterium każdej działalności konserwatorskiej w dziedzinie założeń kompozycji krajobrazowych i ogrodowych. Walka o możliwie długie i nie uszczuplane utrzymanie oryginalnej substancji alei może mieć wymiar historyczny. Przytoczyć tu należy dekret króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV, dotyczący utrzymania istniejących starych alei z 1841 r. Słynne aleje takie, jak berlińska Linden albo Grosse Herrenhäuser Alee utrzymywane były przy życiu przez stulecia, dzięki ogławianiu, nawożeniu, uzupełnianiu pojedynczych drzew. Pełne odnowienie tych alei będzie zadaniem naszych czasów.

Dopiero naukowe rozpoznanie związków historycznych, towarzysząca temu interpretacja śladów ogławiania i cięcia, jak również zastosowanie celowych zabiegów pielęgnacyjnych i ochronnych – często po wielu dziesięcioleciach zaniedbań – doprowadziły do świadomości, że radykalne rozwiązania, jak wymiana całej alei, mogą być tylko *ultima ratio*. Zasady konserwatorskie należy więc odnosić także do historycznych alei. Zgodnie z nimi utrzymanie autentycznego zasobu musi mieć pierwszeństwo przed innymi zabiegami ze względu na wartość historyczną, jaki sobą przedstawia. Jest to tym bardziej ważne, bo stare aleje, jak inne zabytki, są dla wszystkich wyraźnie rozpoznawalnym pomostem między przeszłością a teraźniejszością.

Odpowiedni sposób postępowania z historycznymi alejami polega przede wszystkim na analizie kompozycji przestrzennej, w której przedstawia się walory artystyczne danego założenia. Z dokładnej i fachowej oceny dostępnych źródeł, zwłaszcza starych

ilustracji, jak również konserwatorskiej interpretacji miejsc dawnych cięć, wylaniają się wytyczne służące ustaleniu prawidłowych pod względem historycznym zasad postępowania z alejami, które w przyszłości będą rozpoznawalne. Chodzi przy tym nie tylko o to, aby ustalić pierwotną formę cięcia korony, np. formę kuli czy skrzyni, lecz także wysokość i wielkość ciętych ścian drzew. Dzięki dokładnemu zdefiniowaniu typu alei – otwarta lub zamknięta, wachlarzowa, wysoki żywopłot, aleja kulista, festonowa, względnie kandelabrowa, można będzie ustalić rodzaj i zakres regeneracyjnych zabiegów pielęgnacyjnych i cięć w różnych wariantach. Nie chodzi więc tylko o pielęgnację pojedynczych drzew, lecz z reguły o aleję w całości, jako elementu tworzącego i kształtującego wnętrze. Każda decyzja dotycząca pełnego lub częściowego odnowienia, ogławiania, cięcia prześwietlającego wymaga rozważań.

W tym kontekście trudno się powstrzymać przed powrotem do rozważań na temat nazbyt perfekcyjnych ilustracji i wedy z XVIII w. Okazało się, że wartość materiału źródłowego wielu ilustracji jest wiarygodna tylko w niektórych przypadkach, ponieważ często odpowiadają one raczej wyidealizowanemu niż udokumentowanemu stanowi rzeczy. Ilustracje, ale także plany, jako materiały źródłowe muszą zatem być poddawane ocenie krytycznej, zanim uzna się je za podstawę do radykalnych zabiegów odtwarzania dawno zatraconego i w rzeczywistości może nigdy nie osiągniętego wyglądu alei.

Jeśli zabiegi pielęgnacyjne ograniczają się do cięć, które albo utrzymują trwale sztuczną formę alei, albo przywracają ją przez zamierzone cięcia formujące lub prześwietlające, nie powodują szkód w drzewostanie. Jednocześnie należy dbać o to, żeby przy intensywnym cięciu formującym korony, usuwane były corocznie licznie pojawiające się odrosty korzeniowe.

W przeciwieństwie do alei zamkniętych, przy alejach otwartych, dzięki ogławianiu gałęzi zachowuje się widoczne „pasma nieba”. Z reguły co roku, po wypuszczeniu pędów na wiosnę, powinno się przeprowadzić dokładną kontrolę i usunąć:

- posusz, jednak nie do żywego drewna, jeśli nie grozi złamaniem,
- odrosty z pnia i szyjki korzeniowej,
- ciała obce (klamry, gwoździe, itd.),
- młodsze ogniska grzybowe i próchnicze oraz zastosować środek zabezpieczający ranę. Starsze ogniska próchnicy należy zostawić do zamknięcia się rany, jeżeli leczenie sięgało daleko w głąb chorego drzewa,
- szkodniki,
- pędy konkurencyjne w obrębie korony w przypadku drzew młodych (cięcia kształtujące) tak, by umożliwić optymalny rozwój korony i poprawić warunki świetlne. W razie potrzeby należy: założyć drenaż w rozwid-

11a. Aleja wachlarzowa w Benrath w stanie poprzedzającym zabiegi – „sklepienie z drzew”.

11a. The fan alley at Benrath before conservation – “a tree vault”.

leniach konarów, w których zatrzymuje się woda, aby uniknąć tworzenia się ognisk próchnicznych, a w przypadku większego wypróchnienia pnia należy zadbać o jego stabilność. Cięcia pielęgnacyjne służą przywróceniu odpowiednich warunków oświetlenia. O ile to możliwe, nie należy tych zabiegów przeprowadzać na starym drewnie. Tylko młodsze gałęzie wytwarzają wystarczającą ilość kallusa, a wraz z nim substancje leczące ranę. Cięć nie przeprowadza się równoległe do pnia, lecz na obrączkę.

Jako przykład zastosowania cięć pielęgnacyjnych można przedstawić aleję lipową w ogrodzie pałacowym w Eutin. Została ona założona w 1788 r., podczas przekształcania ogrodu barokowego z odstępem między drzewami liczącymi ok. 7 m, a w czasie dalszego istnienia nie była ani ogławiana ani cięta. Dzisiejsze cięcia pielęgnacyjne ograniczają się do usuwania odrostów korzeniowych i posuszu. Zaprzestanie tych prac narażałoby na niebezpieczeństwo stosunkowo dobry, jak na jej wiek, stan alei (Meyer, M.M.)¹⁷.

11b. Wschodnia część alei wachlarzowej przy pałacu Benrath w Düsseldorfie bezpośrednio po ogłowieniu.
11b. Eastern part of the fan alley next to Benrath Palace in Düsseldorf immediately after pruning.

11c. Stan alei wachlarzowej przy pałacu Benrath po wypuszczeniu nowych pędów.
11c. State of the Benrath palace fan alley after the sprouting of many new shoots.

Postępowanie z uszkodzonymi lub niepełnymi alejami

W przypadku wiekowych, z reguły uszkodzonych i niepełnych alei proponowane są trzy metody działania:

a. Dosadzanie w miejscach ubytków. W tym przypadku o wyglądzie alei decydować będą różne poziomy wiekowe. Konsekwentnemu dosadzaniu w miejscach ubytków powinny towarzyszyć zamierzone zabiegi cięcia. W ten sposób można uzyskać ponownie pełną aleję.

Uzupełnianie ubytków

Uzupełnianie ubytków, powszechnie stosowane od dawien dawna w przypadku wielu alei nawet ze względów ekonomicznych, cieszy się dzisiaj wzrastającym uznaniem konserwatorów. Do starych alei odnosi się jednak twierdzenie, że zabytek sztuki nie musi się znajdować w stanie idealnym, lecz jest on historycznym dokumentem, który może ukazywać wiele nawarstwień (Meyer, M.M.)¹⁸. Zatem, jeżeli aleja jako element kompozycyjny jest jeszcze czytelna, to niejednorodność takiego założenia staje się dokumentem czasu, w którym odbijają się przekształcenia zachodzące w różnych epokach. Pielęgnacja (konserwacja) pojedynczych drzew jest równoznaczna z ratowaniem zabytków sztuki.

Jeśli wygląd alei jest dobry, a pojedyncze drzewa w większości warte są zachowania, względnie zostały w przeszłości powtórnie nasadzone (w wystarczających odstępach), to dla zachowania całości kompozycyjnej powinno się uzupełnić braki przez dosadzenia (Meyer, M.M.)¹⁹. Przy tym należy również rozważyć, czy stary drzewostan przy powiększających się ubytkach jest narażony na ryzyko zniszczeń podczas silnych wiatrów. W celu stworzenia dogodnej sytuacji dla rozwoju młodych drzew, nasadzenia powinno się wykonać w ramach zabiegów cięcia w całej alei.

Dzięki zmniejszeniu objętości masy korony za pomocą ogławiania i regularnych cięć, można zachowywać przez dziesięciolecia szczególnie wartościowe drzewa, pochodzące z czasu założenia alei (albo przynajmniej ich pnie). „Widok nagich pni w alejach pielęgnowanych w ten sposób ustąpi jednak w ciągu 10 lat miejsca znów okazałym koronom, jeśli dba się o regularną pielęgnację drzewostanu” – uważa J. Jäger²⁰.

Są również rejon, w których pojedyncze drzewa mają znaczenie jedynie jako część założenia i są dla konserwatora tylko materiałem roślinnym pełniącym określoną funkcję. Aleje tego rodzaju np. z drzew iglastych tworzą więc element architektoniczny o znaczeniu funkcjonalno-wizualnym, którego substancja jednostkowa nie posiada wartości historycznej.

Tak jak zróżnicowany jest problem z ubytkami w alejach albo znajdujących się już częściowo w trakcie rozpadu, tak i stosowane rozwiązania muszą być wielostronne. Nie da się bowiem stworzyć uniwersalnej recepty, lecz jedynie wskazać szereg rozwiązań

dla konkretnych przypadków, a następnie po wizji w terenie i dokładnym rozważeniu sytuacji wybrać optymalny wariant postępowania.

Przykłady:

- Britzer Gutsgarten w Berlinie: Cechą charakterystyczną ogrodu przez 300 lat jego istnienia była centralna aleja lipowa z niemal całkowicie zamkniętym sklepieniem koron i otwartym widokiem w strefie pni. Celem działań było utrzymanie jej niezwykle zróżnicowanego wyrazu. Dlatego też stary drzewostan, posiadający już ubytki został zachowany i uzupełniony o jedenaście lip, nasadzonych w miejscach ubytków. Po około 5 latach po dosadzeniu niektóre młode drzewa cierpią – co prawda – z powodu zacienienia przez drzewa stare, są jednak w dalszym ciągu zdrowe i dobrze rosną (por. v. Krosigk, 1994)²¹.
- Aleja przy pałacu Drottningholm (Szwecja): W Drottningholm od dawna kultywowana jest tradycja dosadzania. W podwójnej alei lipowej, która przebiega po stronie ogrodowej pałacu, ubytki uzupełniano młodymi dosadzonymi drzewami już od momentu wystąpienia tego problemu po raz pierwszy, czyli przed 200 laty. Struktura wiekowa i wygląd alei w Drottningholm są więc wielowarstwowe.
- Grosser Tiergarten w Berlinie: Aleje berlińskiego Tiergarten są dobrym przykładem odtwarzania alei znacznie uszkodzonych i posiadających ubytki, określanego przez Dietera Hennebo²² także jako naprawa lub regeneracja. Drzewa ucierpiały w wyniku działań wojennych i zabiegów powojennych. Z historycznego drzewostanu alei prowadzącej do bażantarni (Fasanerieallee), Wielkiej Alei Gwiazdzistej (Grosse Sternallee) albo odcinka alei bukowej (Buchenallee) przy Placu Namiotowym (Zeltenplatz), zachowały się na szczęście pojedyncze egzemplarze, tak że można było jeszcze odtworzyć strukturę jednej alei. W otwartych przestrzeniach pomiędzy nimi posadzono młode drzewa i tym samym przywrócona została zasadnicza struktura alei.

Rezygnacja z uzupełniania ubytków

W niektórych alejach konkurencja między dobrze wykształconymi, rozwiniętymi drzewami starymi jest tak duża, że nawet w większych lukach dosadzone drzewa młode, pomimo dobrej pielęgnacji w okresie przyjmowania się, skazane są na nieprawidłowy rozwój.

W przypadku tego rodzaju ekstremalnych warunków należy kierować się możliwością zachowania istniejących jeszcze wartościowych starych drzew nawet kosztem rezygnacji z dosadzeń. Jest to tym bardziej ważne, gdy stare drzewa jako całość ciągle jeszcze sprawiają wrażenie wnętrza alejowego.

Przykłady:

- Aleja lipowa w ogrodzie pałacowym w Reinbek: Aleja lipowa została założona jako aleja otwarta z widocznym „pasmem nieba” i jest ostatnim świadectwem dawnego ogrodu barokowego, którego

12. Narol, woj. lubelskie. Aleja kasztanowcowa. Rezydencja pałacowa z końca XVIII w. Fot. K. Piotrowska-Nosek, 2002.
 12. Narol, voivodeship of Lublin. Horse chestnut alley. Palace from the end of the 18th century. Photo: K. Piotrowska-Nosek, 2002.

charakter został zakłócony w wyniku różnych ingerencji. Zanikł funkcjonalny i estetyczny związek alei z otoczeniem, niemniej jednak dzięki swej oryginalności ma ona dużą wartość ze względu na wiek i formę. Wydatkowanie środków finansowych polega tylko na „leczeniu geriatrycznym” alei aż do jej zamarcia (Meyer, M.M.)²³.

- Aleja platanowa w parku Treptow. Berlin: Park został założony w 1876 r. wg projektów Gustawa Meyera. Przecina przebiegającą z pd.-wsch. na pñ.-zach. Treptower Chaussee. Aleja platanowa z drzewami o wys. ponad 40 m oferuje jedyne w swoim rodzaju wrażenia, chociaż w platanów posadzonych w mo-

mencie jej zakładania ponad 170 lat temu zachowało się niewiele ponad połowę. Wiele drzew wykazuje uszkodzenia, jak zmniejszony przyrost roczny, rzadkie ulistnienie, rany po gałęziach i porażenie grzybami. Przyczyną tego jest przede wszystkim nasilony ruch samochodowy i prace budowlane. Każda następna ingerencja w tym rejonie mogłaby pociągnąć za sobą poważne następstwa. Ze względów konserwatorskich dąży się więc do zamknięcia alei dla ruchu samochodowego i rozległych zabiegów ulepszenia gruntu, aby zwiększyć szanse życiowe drzew i dzięki temu tak długo jak to możliwe, utrzymać w pierwotnej postaci wspaniały efekt przestrzenny.

Dosadzanie drzew w cieniu potężnych koron, jak również przy intensywnej konkurencji korzeni nie ma szans powodzenia.

- Aleja Wachlarzowa w Benrath (il. 11 a-c): Odnowienie tej określającej ogród alei, założonej w XVIII w., omawiane było już w 1936 r. Jednak dopiero w 1970 r., gdy szeroko zakrojone zabiegi chirurgiczne nie stworzyły widocznych szans na powodzenie przedsięwzięcia, przystąpiono do przygotowań do całościowej wycinki i nasadzeń młodych lip. Z realizacji tych planów musiano jednak zrezygnować. Tymczasem z pierwotnie zasadzonych 240 drzew zachowało się 198 (stan na rok 1989). Poprzez radykalne cięcia ogławiające udało się odbudować korony i zachować oryginalne pnie drzew.

b. Ogławianie koron drzew w alei. Obserwowane często zaniedbywanie pielęgnacji alei przez dziesięciolecie prowadzi nieuchronnie do zasychania wierzchołków. Wskutek silnego wybijania odrostów z pnia i towarzyszącej temu zwiększonej łamliwości korony, pojawia się podatność drzew na działanie wiatru, co jest zagrożeniem zarówno dla odcinków, jak i całości alei.

Koronę można całkowicie odbudować, a tym samym utrzymać starą aleję z jej zabytkowym zasobem drzew, dzięki zastosowaniu poniżej przytoczonych zabiegów. Jednym z nich są energicznie przeprowadzone cięcia ogławiające w powiązaniu z powtarzającymi się w kilkuletnich odstępach czasu cięciami kształtującymi koronę. Do tego dochodzi staranna obserwacja i pielęgnacja ognisk próchnicznych często tworzących się w nowych i starych rozwidleniach gałęzi. Najnowsze przykłady to: Jersbeker Garten w okręgu Stormen, aleja wachlarzowa w Benrath i Berggartenallee założona w Berggarten w Hanowerze, prowadząca do miejsca pochówku dynastii Welfów. Stan tych alei udowadnia, że ogławianie przeprowadzane fachowo przez specjalistów z dużym doświadczeniem oraz następująca po nim gruntowna pielęgnacja może dać alejom, skazanym już na zagładę, świeży zastrzyk vitalności i tym samym przedłużyć ich życie. Ważne jest również to, że wraz z tymi pracami ożywiona zostaje dawna ogrodnicza tradycja pielęgnacji drzew (stare aleje wskazują często nawet na kilka poziomów ogławiania).

c. Całkowite odnawianie postarzałych albo znacznie uszkodzonych alei. Przykładami mogą być w tym przypadku nowe obsadzenie Grosse Herrenhäuser Allee w latach 70., odnowienie Mail-Bahn-Allee w Pillnitz w latach 50., jak również wymiana licznych fragmentów alei w Sanssouci w latach 60. Tego rodzaju postępowanie powinno należeć w przyszłości do wyjątków. Pomimo, że jego zaletą jest uzyskanie w ten sposób zamknięcia przestrzeni niezakłóconymi rzędami drzew, w każdym przypadku należy najpierw wziąć pod uwagę wymienione wcześniej metody regeneracji. Jeśli nie wchodzi one w rachubę należy

następnie sprawdzić, czy nie można by przeprowadzić całkowitego odnowienia odcinkami. Oczywiście przy nowych nasadzeniach – po przeprowadzonej wymianie gleby – należy zachować dawne odstępy między drzewami i ten sam ich gatunek.

Odnawianie odcinkami

Całkowite odnowienie alei będące w określonych warunkach koniecznością nie musi być, jak np. w przypadku Grosse Herrenhäuser Allee w latach 70., realizowane jednorazowo. Zabiegów tego rodzaju, którym w przeszłości towarzyszyło często niezrozumienie ze strony opinii społecznej, można – zależnie od okoliczności – uniknąć, przeprowadzając odnowienie odcinkami.

Doświadczenia wykazały, że powstrzymuje to krytykę, a przede wszystkim wraz z każdym ukończonym odcinkiem rośnie zrozumienie dla całego przedsięwzięcia. Podstawą do przeprowadzenia odnowienia odcinkami w każdym przypadku musi być jasne określenie celu oraz czasu, w jakim przedsięwzięcie zostanie wykonane.

Przykład:

- Aleja Belvedere, Weimar. W Weimarze zdecydowano się na odnawianie odcinkami: południowa część alei prowadząca z miasta do pałacu Belvedere została wycięta i zastąpiona nowym nasadzeniem. Wygląd odmłodzonej alei kasztanowej początkowo nie był przekonujący, co jednak zmieniło się wraz z efektami postępujących prac (Wendland 1996)²⁴.

Odnawianie z zachowaniem drzew reliktowych

Za zachowaniem drzew reliktowych, poza zasadniczymi względami konserwatorskimi, przemawia zabezpieczenie oryginalnego materiału genetycznego. Zalecać to można zwłaszcza w przypadku, jeśli aleja wyróżnia się szczególnym doбором gatunków i zaawansowanym wiekiem. Aby zachować dla przyszłości wrażenie autentyczności, należy dopóty pozostawić zachowane drzewa, dopóki istnieje odmłodzony i wystarczająco duży zasób drzewostanu.

W tym kontekście należy wspomnieć o wycięciu w latach 60. liczącej ponad 200 lat alei, posadzonej jeszcze za czasów księcia elektora Klemensa Augusta w ogrodzie pałacowym Brühla. Chodziło przede wszystkim o cięte lipy szerokolistne, jak również kasztanowce prowadzone na aleję kandelabrową. Należy wprawdzie przyjąć, że aleje z różnorodnych gatunków drzew zostały posadzone, prowadzone i cięte przez ówczesnych ogrodników Brühla, jednak po utracie oryginalnej starej alei nie są znane dalsze detale.

Poza tym nie należy lekceważyć funkcji dekoracyjnej starych drzew, które jako relikty przeszłości, są świadectwem ciągłości historycznej i artystycznej. Przykład:

- Nymphenburg. Na przełomie 1714/1715 r. po obu stronach kanału środkowego została założona aleja lipowa na osi wsch.-zach. Zachowało się w niej 213 drzew na długości 775 m. Drzewostan, który

przetwał, został poważnie uszkodzony przez szkodniki i działanie silnych wiatrów. Doprowadziło to do ograniczenia jego właściwości statycznych i utraty bezpieczeństwa komunikacyjnego. Ubytki w drzewostanie tradycyjnie uzupełniano dosadzeniami, względnie zastępowano nowymi, nie więcej niż 20 kolejnych starych drzew. Niewiele egzemplarzy pochodzi z pierwotnego nasadzenia. Szczególnie wartościowe stare drzewa lub rosnące na eksponowanych stanowiskach utrzymuje się jako drzewa reliktowe tak długo, jak to możliwe. Ponadto dla każdego drzewa prowadzi się rejestr, dokumentujący szczegółowo jego rozwój i pielęgnację (Herzog, 1996)²⁵.

Całkowite odnawianie całych alei

Odmłodzenie (kompletne odnowienie) całych alei propaguje się od dłuższego czasu, jako szczególnie godne polecenia alternatywne postępowanie z historycznymi alejami. Jeśli zachodzi konieczność odnawiania, należy zastosować ten sam gatunek roślin.

Odstąpienie od oryginalnych odstępów między drzewami jest niedozwolone z konserwatorskiego punktu widzenia. Mogą jednak pojawiać się odstępstwa, w przypadku których należy dokonać wyboru między miejscami sadzenia, odbiegającymi od pierwotnych, a całkowitą utratą alei (Jordan, 1996)²⁶.

Przykład:

- Aleja świerkowa w Veitsköchheim. W ogrodzie dworskim Veitshöchheim udokumentowano istnienie od 2 poł. XVIII w. podciętej alei świerkowej. Na podstawie obecnego wieku świerków, wynoszącego ok. 90 lat, należy uznać, że chodzi przynajmniej o drugą generację drzew. Rozmiary uszkodzeń, m.in. zniszczenia dokonane przez bomby w czasie wojny i porażenie szkodnikami, doprowadziły do przedwczesnego zestarzenia się drzewostanu i sprawiły, że niedawno konieczna stała się wymiana całej alei. Zastosowano przy tym pierwotnie wyznaczone odstępy między roślinami, zmienione w międzyczasie w wyniku dosadzeń (Herzog, 1996)²⁷. Poprzez regulację konieczną ze względów biologicznych można było również skorygować niewłaściwe miejsca usytuowania roślin, odzyskać kompozycję przestrzenną ukształtowaną historycznie, pierwotne powiązania widokowe i związki znane z ikonografii (Herzog, 1996)²⁸.

Całkowite odnawianie ze zmianą składu gatunkowego

W przypadku ogrodów historycznych do konserwatorskich zasad postępowania należy trwale zabezpieczenie użytego materiału roślinnego w jego autentycznej formie. Chodzi o zastosowanie w odnawianych drzewostanach istniejących niegdyś gatunków drzew. Sukcesem zakończyło się to m.in. w Grosser Garten w Dreźnie, w Tiergarten w Berlinie, w Pillnitz, w Herrenhäuser Allee w Hanowerze. Zmiana gatunku jest niezwykle problematyczna i może wchodzić w rachubę tylko ze względów biologicznych.

Tezy dotyczące pielęgnacji i odnawiania alei

- Każda historyczna aleja ma wartość świadectwa historycznego i artystycznego.
- Do najważniejszych zasad należą: zachowanie ogrodowo-artystycznej kompozycji wizualno-przestrzennej, jej pielęgnacja albo regeneracja.
- W postępowaniu konserwatorskim tylko w uzasadnionych przypadkach dozwolone jest odnawianie części lub całych alei.
- O ile to możliwe, powinien zostać zachowany oryginalny drzewostan ze względu na jego historyczną wartość oraz często znaczącą i czytelną dla fachowca tradycję pielęgnacji. Odnosi się to również do alei z ubytkami lub alei o zróżnicowanych klasach wieku.
- W opracowaniach powinien być uwzględniony wartościowy drzewostan, pochodzący z późniejszych nasadzeń.
- Dokumentacja historyczna: *in situ* i materiały odnoszące się do nawierzchni i szerokości, układu dróg, powinny umiejętnie łączyć zabytkową substancję alei z wymaganiami współczesnych użytkowników szlaków komunikacyjnych.
- Przy odnawianiu alei należy zachować nie tylko drzewa reliktowe, ale także okazałe drzewa narożne starej alei.

Postępowanie z przerośniętymi koronami w zależności od gatunku

Przywracanie pierwotnej formy

Pożądane ze względów konserwatorskich zachowanie (albo przywrócenie) ciętych lub specjalnie formalnych starych alei wymaga troskliwej i starannej pielęgnacji prowadzonej przez doświadczonego ogrodnika. Wynikające z tego nakłady finansowe są uzasadnione tym, że aleje traktowane troskliwie są świadectwem ducha czasów, w których powstawały, mają niezwykłą wartość dokumentacyjną, obrazują także wysoki poziom dawnych umiejętności ogrodniczych (Karg 1982)²⁹.

Jeśli pożądane jest przywrócenie alei właściwego wyglądu, należy wziąć pod uwagę, jak daleko sięga stopień rozkładu drewna i jak wysoka jest zdolność regeneracji danego gatunku drzew po ponownych zabiegach ratowniczych i pielęgnacyjnych (Balder, 1996)³⁰.

W ramach zabiegów pielęgnacyjnych należy usuwać odrosty z pnia i korzeni. Przy szeroko zakrojonych pracach (ogławianie koron) konieczne jest przeprowadzenie cięć próbnych albo postępowania doświadczalnego na fragmencie próbnym. Po ogławianiu usuwa się młode pędy w miejscu cięcia (tzw. miotłaste odrosty) z wyjątkiem pędów niezbędnych do odbudowy korony. W ten sposób wspomaga się optymalne tworzenie korony (tzw. cięcia kształtujące koronę). W przypadku starego lub uszkodzonego drzewostanu cięcia muszą być wykonywane stopniowo, aby

uniknąć dużych ran w ich miejscu i zminimalizować ryzyko chorób. Wysokość cięcia dostosowana była do architektury. Są one wyraźnie widoczne nawet po dziesięcioleciach w postaci zgrubień w rozwidleniach koron odpowiadających miejscom cięć.

Przykład:

• Ansbach. Podczas przekształcania ogrodu w założenie barokowe w 1724 r. posadzona została aleja z podwójnych rzędów lip (436 sztuk gatunku *Tilia cordata*). W 1791 r. zaniechano regularnego cięcia do formy wysokiego żywopłotu, utworzyło się więc tzw. „sklepienie”. Od 1800 r. ubytki w drzewostanie były uzupełniane dosadzeniami drzew (od 1920 r. zasadzono 188). Do dziś zachowało się 415 drzew, liczących od 50 do 275 lat (różne grupy wiekowe). Ocena uszkodzeń wykazywała m.in. naruszoną statykę i niestabilność drzew, co stanowiło znaczne zagrożenie dla ruchu. Perspektywiczny cel postępowania w takiej sytuacji powinien polegać na stopniowym odtworzeniu pierwotnej kompozycji, przy zachowaniu możliwie jak najdłużej i jak najliczniej oryginalnej substancji roślinnej. W 1990 r. na odcinku próbnym zredukowano wysokość 19. starych drzew z ok. 30 m na 20 m, w roku następnym w zależności od stanu, na 3,80 do 4,50 m. Równocześnie dokonano nasadzeń w miejscach ubytków. Pozytywne efekty osiągnięte na odcinku próbnym spowodowały, że zdjęto w latach 1993-1994 wszystkie korony starych drzew. W kolejnych stare drzewa zostały odciążone statycznie przez skrócenie. Obecnie wysokość koron drzew na odcinku próbnym wynosi około 5,50 m. Wysokością docelową jest 6 m (Herzog, 1996)³¹.

Działania w otoczeniu alei

Jednym z głównych problemów przy leczeniu (odnawianiu) starych alei, które w założeniach parkowych ze starodrzewiem często znajdują się w strefie boskietów jest fakt, że panujące zacinienie rzadko pozwala na prawidłowy rozwój dosadzonych drzew albo odcinków alei. Odnawianie alei wartościowych i położonych w zacięciu rosnącego w sąsiedztwie starodrzewia ma sens tylko przy równoczesnym wykonaniu takich zabiegów pielęgnacyjnych, które zapobiegają ograniczeniu oświetlenia przez wysokie drzewa, rosnące po bokach młodych nasadzeń. Dlatego też należy najpierw stworzyć odpowiednio otwarte otoczenie. Stosuje się tę metodę działania nawet wtedy, jeśli oznacza bolesne zabiegi w istniejącym drzewostanie. Trzeba więc zdecydować się na zachowanie,

względnie regenerację alei albo zachowanie rosnącego w sąsiedztwie drzewostanu.

Szczególnie w założeniach parkowych, które wyróżniają się rozbudowanym układem alei (np. parki pałacowe w Nordkirchen, Augusztusburg w Brühl, Clemenswerth w Hümmling, Schwetzingen), konieczne będzie pilne ograniczenie sąsiadujących ze sobą drzew, ponieważ długotrwałe zacinienie zagraża zachowaniu charakteru alei. Dotyczy to także licznie nasadzonych alei w berlińskim Tiergarten.

Problem obchodzenia się z drzewostanami sąsiadującymi z alejami w ogrodzie pałacowym w Quedlinburg został opracowany już w 1888 r. przez Petzolda³². W założeniu tym aleje lipowe i kasztanowcowe były otoczone wysokim drzewostanem, przy czym został on usunięty i zastąpiony trawnikami, ponieważ aleje pochodzące z okresu baroku ze względu na wiek i jako element kompozycyjny przedstawiały dla Petzolda dużą wartość. Tak samo omawiał on ten problem na podstawie alei bukowej w ogrodzie Oud Wassenaar koło Den Haag i w Diessen koło Arnheim (Petzold, 1888, s. 204)³³.

Klaus von Krosigk jest konserwatorem ogrodów zabytkowych. Od 1981 roku kieruje Referatem Konserwacji Ogrodów Zabytkowych w Krajowym Urzędzie Ochrony Zabytków, a od 1994 pełni funkcję zastępcy konserwatora Berlina. Jest aktywnym członkiem Międzynarodowego Komitetu Historycznych Ogrodów i Krajobrazów ICOMOS-IFLA. W 2002 roku odznaczony został Krzyżem Zasługi Na Wstędze Orderu Zasługi Republiki Federalnej Niemiec za zasługi w konserwacji i odtwarzaniu zabytków ogrodowych Berlina.

Dr Martin Baumann, architekt krajobrazu, jest referentem ds. ochrony zabytków ogrodowych, historycznych parków i ogrodów w Krajowym Urzędzie Ochrony Zabytków Turynii.

Rolf Kirsch studiował historię sztuki, archeologię i historię w Getyndze. Pracuje w Krajowym Urzędzie Ochrony Zabytków w Bremie, gdzie zajmuje się inwentaryzacją i konserwacją zabytków ogrodowych.

Mgr inż. Renata Stachańczyk jest architektem krajobrazu w KOBiDZ.

Przypisy

- * Publikacja Grupy Roboczej Konserwatorów Ogrodów Historycznych przy Związku Krajowych Konserwatorów Zabytków Niemiec. Sprawozdania z badań i praktyki konserwatorskiej w Niemczech – Zeszyt nr 8, Koncepcja i koordynacja: Klaus von Krosigk, Teksty i redakcja Martin Baumann, Rolf Kirsch i Klaus von Krosigk, Wydane przez Związek Krajowych Konserwatorów Zabytków Niemiec i Krajowy Urząd Zabytków w Berlinie, wrzesień 2000. Tytuł oryginału niemieckiego: *Alleen. Gegenstand der Denkmalpflege. Möglichkeiten ihres Schutzes, ihrer Erhaltung und Erneuerung. Berichte zur Forschung und Praxis der Denkmalpflege in Deutschland* 8, Berlin, September 2000.
1. Dekret o alejach z 1841 r. Ministerstwa Królewskiego Dworu i Ministerstwa Finansów przy wszystkich królewskich rządach z 26.02.1841: *Jego Królewska Wysokość z wielkim niezadowoleniem zauważył, że przy zakładaniu nowych dróg często nie zachowuje się starych, obsadzonych alejowo, a drzewa są następnie ścinane albo w ogóle usuwane. Aby krajów i dróg nie pozbawiać w ten sposób ozdoby, Jego Wysokość surowo nakazuje zwracać uwagę przy zakładaniu dróg i linii kolejowych na to, aby nie tak jak to często miało miejsce, że odstępowano od starych traktów tylko z tego względu, aby uniknąć niewielkich luków, a wprost przeciwnie zostawiać je tam, gdzie zachodzi rzeczywista potrzeba. Jeśli wystąpi taki przypadek, o ile grunt i ziemia należy do dominiów albo lasów państwowych Jego Królewska Wysokość chciałby w każdym razie, aby istniejące stare aleje zostały zachowane, przy czym potem w zależności od możliwości każdego przypadku pozostaje do oceny, czy wcześniejsza ulica będzie tak samo dalej utrzymywana, czy teren pod drzewami będzie inaczej użytkowany. Na prywatnych właścicieli w związku z zachowaniem starych alei istniejących na ich terenie tego rodzaju zobowiązania nie można jednakże nałożyć, chociaż Jego Królewskiej Wysokości będzie przyjemnie zauważyć, jeśli ci będą postępowali w podobny sposób. Ogłaszając to Królewski Rząd najsurowiej zobowiązuje się dogłądać, ażeby przesadzanie i wycinanie pięknych alei, które to Jego Wysokość tu i ówdzie zauważył, w przyszłości nieuchronnie zanikło.* Berlin, 26 lutego 1841, podpisany von Ladenberg i Hrabia von Albenleben. Landesarchiv Berlin, Rep. X-01A, X 259. Bol. I „Chausseeachen”, cytowany w: A. Liman, *Dekret o alejach z 1841 roku*, (w:) Berlin – Brandenburgische Bauwirtschaft, Zeszyt 14.2., lipiec – Zeszyt 1993.
 2. Der Kunst Brockhaus, red.: Eberhard Anger, t. I (A-Bij), 1987.
 3. Sabine Bührle, *Die Alleen im Barock*, (w:) Das Gartenamt 37 (1988), s. 75-80.
 4. Antoine Joseph Dezallier d'Argenville, *Die Gärtnerey sowohl in ihrer Theorie oder Betrachtung als Praxi oder Übung*, Augustsburg 1731 (mylnie opublikowana pod nazwiskiem Alexandre le Blond), reprint Leipzig 1986, (*La Theorie et la Pratique du Jardinage*, Paris 1709).
 5. Fredrich Ludwig von Sckell, *Beiträge zur bildenden Gartenkunst für angehende Gartenkünstler und -Leibhaber*, München 1818 (II wyd. 1826).
 6. Eduard Petzold, *Die Landschaftsgärtnererei*, Leipzig 1862.
 7. Franz Sales Meyer, Ludwig Ries, *Gartentechnik und Gartenkunst*, wyd. II poprawione przez Harry Maasz (Wyd.), Nordhausen/Harz o.J. (1935).
 8. Marie Luise Gothein, *Gechichte der Gartenkunst*, Jena 1926; August Grisebach, *Der Garten. Eine Geschichte seiner künstlerischen Gestaltung*, Leipzig 1910, s. 74 ff; Dieter Hennebo, Alfred Hoffmann, *Geschichte der deutschen Gartenkunst*, Hamburg 1962-1965; Dieter Hennebo (Wyd.): *Geschichte des Stadtgrüns*, Hannover/Berlin 1979-1981; Harry Maasz, *Das Grün in Stadt und Land*, Dresden 1927; Clemens Alexander Wimmer, *Geschichte der Gartentheorie*, Darmstadt 1989.
 9. Wg L. Majdecki, *Historia sztuki ogrodowej*, Warszawa 1981.
 10. Wg M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
 11. Hugo Koch, *Gartenkunst im Städtebau*, Berlin 1914.
 12. Detlef Karg, *Alleen als Gegenstand der Denkmalpflege – Anmerkungen zur Entwicklung, Bedeutung und Erhaltung*, (w:) Architektur der DDR, 8/1982, s. 492-496.
 13. Eberhard Fink, *Die Baumallee, ihre Entwicklung und Bedeutung in der Gartenkunst*, w: Das Gartenamt 4(1955), H. 3, 47-49 i. Z. 4, s. 65-67.
 14. Wilfried Hansmenn, *Gartenkunst der Renaissance und des Barocks*, Köln 1983.
 15. Wilfried Hansmenn, op. cit., s. 215.
 16. Reinhard Grau, *Dresden-Pillnitz, Mail-Bahn – Die Erneuerung der Kastanienallee*, Landesamt für Denkmalpflege Sachsen, Dresden 1994; Dieter Hennebo, Alfred Hoffmann, Gustav und Rose Wörner, *Parkpflegewerk für den Schlosspark Nordkirchen*, Ekspertyza, 1981; Burkhard von Hennigs, *Die Sanierung der Jersbeker Allee*, (w:) Stormarner Hefte, 1983; Irene Markowitz, *Die Fächerallee im Benrather Schlosspark*, (w:) Die Gartenkunst, 1989, Z. II, s. 184-192; Erica Schmidt, *Spezifische Probleme bei der Erhaltung von Gartendenkmälern*, w: Die Gartenkunst, 1993, Z. II, s. 283-292; Klaus Stritzke, *Über die Schmitthöhen an Bäumen in schedischen Gärten aus dem 18. Jahrhundert*, (w:) Garten Kunst Geschichte. Publikacja z okazji 70 urodzin Dietera Hennebo. Worms a. Rhein 1994, s. 75ff; Gustav und Rose Wörner, *Parkpflegewerk – Park des Schlosses Augustsburg in Brühl*, Wuppertal, 1992; Wilfried Hansmenn, op. cit., s. 259.
 17. Margita Marion Meyer, *Alleepflege in historischem Gärten*, Landesdenkmalamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein (Wyd.), o.J., materiał roboczy.
 18. Margita Marion Meyer, op. cit.
 19. Margita Marion Meyer, op. cit.
 20. Jürgen Jäger, *Hinweise zur Erfahrung bei Alleebehandlung/Alleeerhaltung*, Weimar, März 1996, maszynopis.
 21. Klaus von Krosigk, *Alleen in historischen Gärten und Parks*, Gartendenkmalpflege des Landesdenkamalamtes Berlin, 1994, materiał roboczy.
 22. Dieter Hennebo, *Gartendenkmalpflege*, Stuttgart 1985.
 23. Margita Marion Meyer, op. cit.
 24. Folkwin Wendlandt, *Hinweise zur Behandlung denkmalwerter Alleen*, Berlin, Februar 1996, maszynopis.
 25. Rainer Herzog, *Hinweise zur Behandlung denkmalwerter Alleen*, München, Februar 1996, maszynopis.
 26. Peter Jordan, *Hinweise zur Behandlung denkmalwerter Alleen, Aschaffenburg*, Januar 1996, maszynopis.
 27. Rainer Herzog, op. cit.
 28. Rainer Herzog, op. cit.
 29. Detlef Karg, op.cit., s. 492-496.
 30. Hartmut Balder, *Hinweise zur Behandlung Denkmalwerter Alleen*, Berlin, Februar 1996, maszynopis.
 31. Rainer Herzog, op. cit.
 32. Eduard Petzold, *Die Lanschaftsgärtnererei*, Leipzig 1888.
 33. Eduard Petzold, op. cit.

ALLEYS AS THE OBJECT OF CONSERVATION. PROTECTION, PRESERVATION AND RESTORATION

For centuries alleys have been one of the classical elements of shaping and outfitting open space as well as the cultural landscape and urban space. The problem of their preservation and, in particular, cultivation with due respect for the principles of conservation is, however, a relatively new topic. Due to the multiple different forms and arrangements which comprise an important and constant feature of forming gardens and garden interiors, the question of cultivating avenues calls for intensive

conservation attention.

Material gathered by the Working Group of Conservators of Historical Gardens at the Union of German National Conservators presents a wide range of conservation problems and possibilities, demonstrating with the assistance of assorted example the available principles of preservation, cultivation and repair. The presented publication is to assist conservation praxis.